

دوفصلنامه علمی مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی (فروغ وحدت)
سال هفدهم / دوره جدید / شماره ۵۷ / بهار و تابستان ۱۴۰۱
صص ۶۰-۷۷ (مقاله علمی - پژوهشی)

تحلیل کارکردهای کلان مسجد از دیدگاه قرآن و روایات

• حامد شریعتی نیاسر

استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه مذاهب اسلامی

hshariati@ut.ac.ir

• مجید معارف

استاد گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه تهران

maaref@ut.ac.ir

• محمود قرآتی

دکترای علوم قرآن و حدیث دانشگاه مذاهب اسلامی (نویسنده مسئول)

gharaati22@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۳/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۶/۸

چکیده

مسجد، نهادی اجتماعی است که بهره‌برداری صحیح از آن متوقف بر اموری، مانند درک صحیح کارکردهایش است. این در حالی است که کارکردهای متنوع آن تاکنون بیشتر از جنبه موضوعی مورد پژوهش قرار گرفته و نسبت به اولویتهای کارکردی آن، توجه کافی صورت نگرفته است. شناخت کارکردهای کلان، معیاری برای اولویت‌بندی فعالیتها و ملاکی برای پذیرش یا رد فعالیتهای جدید در دسترس قرار می‌دهد و در نتیجه، فعالیتها سامان بهتری یافته و بهره‌وری مساجد ارتقا پیدا می‌کند. کارکرد کلان، کارکردی است که نشان‌دهنده هدف اصلی از فعالیتهای متنوع و متکثر مسجد است. سایر کارکردها، تحت عناوین «کارکرد محوری» و «کارکرد وابسته»، در راستای کارکردهای کلان قرار دارد. به این ترتیب، پرسش اصلی مقاله پیشاروی این است که «از دیدگاه آیات و روایات، کارکرد کلان مسجد چیست؟». این پژوهش با مبنا قراردادن آیات و روایاتی که درباره مسجد وجود دارد و به روش توصیفی - تحلیلی، به سه کارکرد کلان «ایجاد محیط اجتماعی برتر»، «غفلت‌زدایی و افزایش یاد الهی» و «معرفت‌افزایی و آگاهی‌بخشی» برای مسجد دست‌یافته است.

کلیدواژه‌ها: مسجد، کارکردهای مسجد، کارکردهای کلان.

مقدمه

برای مسجد، می‌توان کارکردهای متعددی از آیات و روایات برداشت کرد. روشن است که این کارکردها، در یک سطح نیستند، از این رو باید با استفاده از آیات و روایات، آنها را اولویت‌بندی کرد. رعایت سلسله مراتب انواع کارکردهای مسجد، اولویت‌بندی و رفع تراحمات احتمالی، موجب افزایش بهره‌وری از مساجد و پویایی آن است. در مقابل، ضعف کارکردی، مسجد را به سوی غیرفعال‌شدن پیش می‌برد. روشن است که جایگاه مقدس مسجد، همواره محترم است و نمی‌توان مسجد را به خودی خود، فعال یا غیرفعال دانست، بلکه این مردم و اهل مسجد هستند که ممکن است چنین وضعیتی را به وجود آورند. این نکته در روایات نیز مورد توجه بوده است، مانند روایتی که بیان می‌کند: «برخی مساجد در زمره شاکیان روز قیامت‌اند و موضوع شکایت نیز عدم اهتمام مردم به نماز خواندن در این مساجد است»^۱.

وجود کارکردهای متکثر (از نظر کمی) و متنوع (از نظر کیفی) در سابقه مذهبی و تاریخی مساجد نیز بر اهمیت موضوع، افزوده است. بزرگان دین و عموم مسلمانان از صدر اسلام تاکنون کارکردهای گوناگونی را در مسجد به فعلیت رسانده‌اند. هم‌اکنون نیز مساجد در کشورهای مختلف اسلامی دارای تنوع بسیاری در فعالیتهاست و هر روز مساجد در معرض کارکردی جدید، هرچند خُرد و حاشیه‌ای، قرار می‌گیرند. کارکردهایی که مسلمانان، بنا به برداشت خود از منابع اسلامی یا به دلایلی دیگر، به مساجد اضافه کرده‌اند که به صراحت در آیات و روایات دیده نمی‌شود. این فعالیتها هرچند ممکن است در شرایط اضطراری اتفاق افتاده باشد، عناوین متعددی را وارد فهرست کارکردهایی کرده که لازم است درباره مسجد مورد بررسی قرار گیرد.

مسجد، نهادی اجتماعی است که کارکردهای متنوع

آن تا کنون بیشتر از جنبه موضوعی و بدون تفکیک در اولویتها، مورد پژوهش قرار گرفته است. این ویژگی موجب نادیده‌گرفته‌شدن اولویتها و کنار هم قرارگرفتن کارکردهای فرعی و کلان شده است. این مسأله در مقام عمل، موجب افزایش ناهماهنگی و تراحمات و در نتیجه، کاهش بهره‌وری از مساجد می‌شود. در برابر، شناخت و تقویت کارکردهای کلان مسجد باعث می‌شود، سایر کارکردهای آن نیز سامان بهتری یافته و به طور کلی، بهره‌وری مساجد ارتقا پیدا کند. بنابراین، نیاز به راهبردی وجود دارد که از یک سو، مبنایی برای شناخت اولویت‌بندی کارکردهای مسجد قرار گیرد و از سوی دیگر، ملاک کافی برای داوری درباره کارکردهای جدید یا مورد مناقشه مسجد به دست دهد. هدف پژوهش حاضر، شناخت کارکردهای کلان، در راستای اولویت‌بندی و ساماندهی کارکردی مسجد است. این به معنای عدم اهتمام به سایر کارکردها نیست و لازم است در پژوهش‌های مشابه به آنها پرداخته شود. به‌این ترتیب، پرسش اصلی مقاله حاضر این است که «از دیدگاه آیات و روایات، کارکردهای کلان مسجد چیست؟».

پژوهش حاضر از حیث ماهیت از نوع تحقیق بنیادی است و در آن، از روش توصیفی - تحلیلی استفاده شده است. اطلاعات لازم با مراجعه به اسناد کتابخانه‌ای و منابع مکتوب معتبر، گردآوری شده است.

پیشینه تحقیق

پژوهشهای گوناگونی تا کنون به شکل مستقیم یا غیرمستقیم در خصوص کارکردهای مسجد انجام شده است که حاصل آنها تلاش برای ارائه فهرستی جامع از این کارکردها بوده است، اما در این میان، ارائه راهبردی موثر در اولویت‌بندی، هم‌افزایی و برقراری ارتباط میان این کارکردها مورد غفلت واقع شده

است. به عبارت دیگر، آنچه در زمینه کارکردهای مسجد، در این پژوهشها یافت می‌شود، در عرض هم قرار گرفتن کارکردها از حیث حیطه و نوع اثرگذاری و به بیان دیگر تقسیم‌بندی موضوعی^۲ آن‌ها است، از این رو فاقد ملاک یا معیاری برای داوری در مورد کارکردهای جدید یا مورد مناقشه است.

در مجموعه مقالات «کارکرد مساجد»، بیش از هر چیز بر نقش مسجد در تعلیم، تربیت و آموزش و کارکردی که مسجد در تکوین افکار عمومی، فرهنگ‌آفرینی و وحدت اجتماعی مسلمانان دارد، تأکید شده است. در مقاله «طراحی مدل مطلوب کارکرد و مدیریت مساجد به عنوان یک سازمان داوطلبانه مذهبی»، مسجد یک سازمان داوطلبانه، غیردولتی و غیرانتفاعی معرفی شده است که با انعطاف‌پذیری بسیار زیاد، می‌تواند به دامنه وسیعی از فعالیتها پرداخته و در زمینه‌های مختلف، به نیازهای انسان به صورت سازمانی پاسخ دهد، مشروط به این که اصول ذکر شده در منابع اسلامی برای مسجد رعایت شود، در این صورت، الهی و عبادی بودن این فعالیتها نیز به رسمیت شناخته می‌شود. بنابراین و با توجه به این که هر نوع فعالیت خدایسندانه عبادت محسوب می‌شود، این پژوهش، فعالیتهای مساجد را به دو گروه کلی فعالیتهای نیایشی و غیرنیایشی تقسیم کرده است.

در پژوهشی دیگر با عنوان «درآمدی بر صورت‌بندی جایگاه مساجد در سیاست‌های جمهوری اسلامی ایران بر پایه تطورات کارکردی مساجد در گذر تاریخ»، از غفلتهای صورت‌گرفته از بخش غیرنیایشی کارکردهای مسجد انتقاد شده است.^۳ پژوهش مذکور، این غفلت را ناشی از فرازوفرود اهتمام مسلمانان به مسجد در طول تاریخ اسلامی دانسته و برای آن

۲. رک: «درآمدی بر صورت‌بندی جایگاه مساجد در سیاست‌های جمهوری اسلامی ایران بر پایه تطورات کارکردی مساجد در گذر تاریخ»، ص ۱۴۰.

۳. رک. همان، ص ۱۳۸.

چهار دوره تاریخی ذکر کرده است؛^۴ در نهایت نیز تقسیم‌بندی جدیدی ارائه شده است: کارکرد عبادی - نیایشی، کارکرد اخلاقی - تربیتی، کارکرد علمی - آموزشی، کارکرد فرهنگی - تبلیغی، کارکرد اجتماعی، کارکرد سیاسی، کارکرد نظامی، کارکرد قضایی، کارکرد اقتصادی، کارکرد الگوسازی جامعه نمونه.^۵

در پایان‌نامه «جایگاه و کارکرد مسجد به عنوان مهم‌ترین الگوی نهاد دینی بر پایه آیات و روایات»، انبوهی از کارکردهای گوناگون به چشم می‌خورد که تحت عناوین مختلف قرار گرفته و با تعابیر متعدد، مانند نقش مسجد، جایگاه مسجد، بایدهای مسجد و فضیلت مسجد از آنها یاد شده است. در میان این پراکندگی، پژوهش مذکور در بخش ویژه‌ای که به کارکردهای مسجد پرداخته، این کارکردها را در نه بخش کلی قرار داده است: کارکردهای هدایتی، معنوی، جامعه‌شناختی، عبادی، علمی - آموزشی، تبلیغی، اجتماعی، سیاسی و نظامی و در نهایت یک بخش نیز به «کارکردهای امروز مسجد» اختصاص یافته است.

در پژوهشهای فوق، محورهای اختلافی مهمی مشاهده نمی‌شود و به عبارت بهتر، این پژوهشها، با هم‌افزایی و برخورداری از یک نگاه حداکثری، جامعیت مسجد در موضوعات اجتماعی را افاده می‌کند. اشکال چنین رویکردی، آن است که عناوین به دست آمده از این پژوهشها، مانند کارکرد سیاسی یا کارکرد اجتماعی، بسیار کلی و عمومی است و کمک شایانی به شناخت و اولویت‌بندی کارکردهای مسجد نمی‌کند. همچنین این اشکال وجود دارد که کارکردهای کلان و بایسته‌های گریزناپذیر مسجد که لازم است از آیات و روایات استخراج شود با یافته‌های ناشی از فعالیتهای گوناگون مساجد در دورانهای مختلف مخلوط شده و این نتیجه را به بار

۴. همان، صص ۱۳۵-۱۶۵.

۵. همان، ص ۱۴۱.

آورد که گمان شود، هر فعالیتی با انگیزه الهی، همواره می‌تواند در مسجد انجام شود.

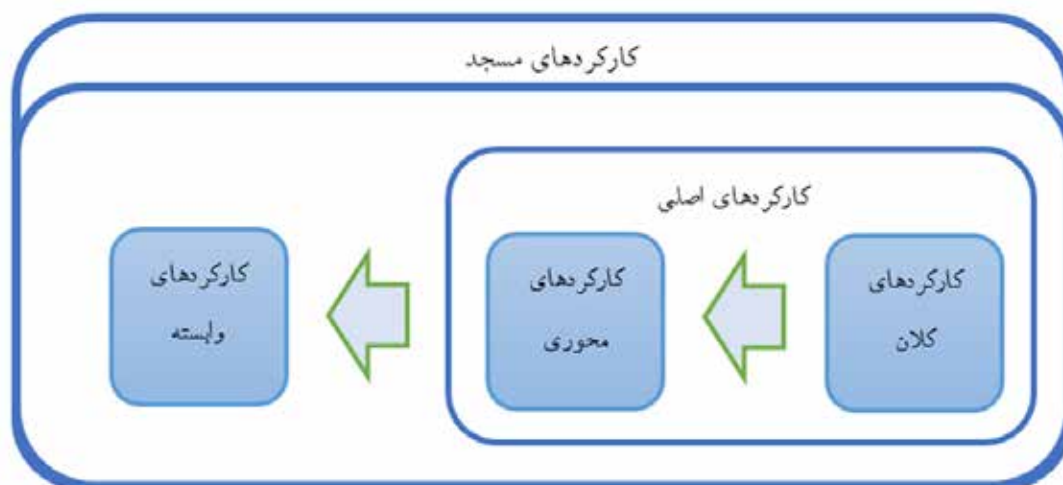
بنابراین و به طور خلاصه، «عدم اولویت‌بندی کارکردهای مسجد» و «فقدان ملاک برای پذیرش فعالیت‌های جدید در مسجد»، نارسایی‌هایی است که در این مطالعات و تحقیقات مشاهده می‌شود. هدف پژوهش پیشاروی، رفع این نارساییها از طریق شناخت کارکردهای کلان مسجد از دیدگاه آیات و روایات است. برای این منظور، لازم است بر مبنای آموزه‌های قرآن و حدیث، کارکردهای کلان مسجد شناسایی شود تا در گامهای بعد، بتوان سایر کارکردهای مسجد را از نظر علمی، ساماندهی کرد. به عبارت دیگر، برای شناخت کارکردهای مسجد، ابتدا باید به شناسایی کارکردهای کلان پرداخت و سپس برای تعریف سایر کارکردها تلاش کرد و اولویتهای کارکردی مسجد را مدنظر داشت، همچنین آماده پذیرش کارکردهای جدید با حفظ کارکردهای اصلی و در ذیل این کارکردها بود.

رده‌بندی کارکردهای مسجد

شناخت اولویتهای کارکردی مسجد، منوط به ایجاد یک رده‌بندی میان آنها است. تفکیک کارکردهای مسجد به اصلی و وابسته از یک سو و پس از آن،

تقسیم کارکردهای اصلی به کلان و محوری، می‌تواند راه‌گشای این اولویت‌بندی باشد. به‌این ترتیب سه رده «کارکرد کلان»، «کارکرد محوری» و «کارکرد وابسته» به دست می‌آید؛ البته همان‌طور که پیش از این گذشت، پژوهش حاضر تنها به کارکردهای کلان می‌پردازد.

منظور از کارکردهای کلان، کارکردهایی است که هدف اصلی از فعالیتهای متنوع و متکثر در مسجد است. هر فعالیتی در مسجد لازم است در راستای یک یا چند کارکرد کلان قرار داشته باشد؛ اگرچه اهداف دیگری را نیز تأمین کند. به این ترتیب فعالیتهای مختلفی که در مسجد انجام می‌شود و تحت تعریف کارکردهای کلان قرار نمی‌گیرد، ممکن است محوری یا وابسته باشد. کارکرد محوری، کارکردی است که مسجد نقش منحصربه‌فرد یا بزرگی در تحقق آن فعالیت در جامعه دارد و نیز سهم عمده‌ای از فعالیتهای مسجد را به خود اختصاص می‌دهد. اقامه نماز، قرآن‌آموزی و پشتیبانی از جهاد، نمونه‌هایی از کارکرد محوری است و مسجد، پایگاه اصلی یا مهم تحقق این نوع کارکردها در جامعه است. کارکرد محوری علی‌رغم محوری بودن، کلان نیست، بلکه در راستای کارکردهای کلان قرار دارد. کارکردهای وابسته، کارکردهایی است که نه کلان

است و نه محوری، بلکه وابسته به کارکردهای کلان و محوری است. نمونه کارکردهای وابسته، کتابخانه‌های مساجد است. مساجد صدر اسلام به دلایلی موجه، فاقد کتابخانه بوده‌اند و در آینده نیز قابل‌پیش‌بینی است که به دلیل پیشرفت‌های فن‌آوری اطلاعات، کتابخانه به طور کلی از مساجد حذف شود. اما این به معنای آن نیست که تأسیس کتابخانه در مساجد در طول تاریخ اسلام، کارکردی ناهمگن^۶ بوده است، بلکه با توجه به کارکردهای کلان، یک ابتکار بسیار ارزشمند محسوب می‌شود و نمونه موفق یک کارکرد وابسته است. کارکردهای کلان، محوری و وابسته، از هم‌افزایی برخوردارند، به همین دلیل، پرداختن به کلانها، نباید موجب به حاشیه راندن سایر کارکردها شود. در واقع، کارکردهای کلان، در شرایط زمانی و مکانی خاص، ایجاب می‌کند تا وابسته‌ها فعال شود. در چنین شرایطی، فعال نشدن کارکردهای وابسته، نشانه اختلال در کارکردهای کلان مسجد است، بنابراین و به طور کلی ارتقای کارکردهای کلان، نشان‌دهنده موفقیت کلیت نهاد مسجد و کارآمدی در سایر کارکردها است.

تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌های تحقیق

بررسی آیات و روایات در موضوع مسجد، نشانگر این است که «ایجاد محیط اجتماعی برتر»، «غفلت‌زدایی و افزایش یاد الهی» و «معرفت‌افزایی و آگاهی‌بخشی»، کارکردهای کلان مسجد را تشکیل می‌دهد. در ادامه هر یک از این موارد، به تفصیل، مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱) ایجاد محیط اجتماعی برتر

محیط اجتماعی، به محیطی که ساخته انسان است و محل رشد و نمو و اجتماعی شدن انسانها است،

اطلاق می‌شود.^۷ مسجد نیز، مانند مدرسه و بازار، یکی از این محیط‌های اجتماعی به شمار می‌رود؛ با این تفاوت که برتری آن نسبت به سایر محیط‌های اجتماعی، مورد تصریح روایات است. مساجد در احادیث، بهترین مکانها^۸ و محبوب‌ترین سرزمینها نزد خدا^۹ معرفی شده است. این برتری در ویژگیهایی که درباره اهل مسجد آمده نیز منعکس شده است؛ از جمله در آیه «إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مِنْ ءَأْمَنَ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ وَ أَقَامَ الصَّلَاةَ وَ ءَاتَى الزَّكَاةَ وَ لَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ»^{۱۰} قرآن کریم، اهل مسجد را کسانی معرفی می‌کند که از نصاب بالایی در ایمان و عمل برخوردارند و به هدایت نزدیک‌ترند.

همچنین مطابق برخی روایات، مؤمنان اهل مسجد، نسبت به دیگر مؤمنان از مرتبه ایمانی والاتری برخوردار بوده، اصیل‌تر و برگزیده‌تراند و میانشان پیوند برادری برقرار می‌شود.^{۱۱} همچنین در برخی دیگر از روایت‌ها از آن دسته از اهل ایمان که آبادگران مساجدند، در روز قیامت با عنوان همسایگان خدا یاد شده است.^{۱۲} عظمت و اهمیت مسجد، موجب شده تا قرآن، مساجد را از آن خدا به شمار آورده،^{۱۳} روایات نیز به صراحت، آن‌ها را خانه‌های خدا معرفی کنند.^{۱۴} امام صادق(ع)، در مورد علت گرامیداشت مساجد فرموده‌اند: «إِنَّمَا أَمْرٌ بِتَعْظِيمِ الْمَسَاجِدِ لِأَنَّهَا بَيُوتُ اللَّهِ

7. *Sociology: The core*, p.14.

۸. من لایحضره الفقیه، ج ۳، ص ۱۹۹؛ صحیح ابن حبان، ج ۴، ص ۴۷۶. همچنین رک: الکافی، ج ۳، ص ۴۸۹.

۹. صحیح مسلم، ج ۱، ص ۴۶۴.

۱۰. توبه، ۱۸: «مساجد خدا را تنها کسانی آباد می‌کنند که به خدا و روز بازبینی ایمان آورده و نماز برپا داشته و زکات داده و جز از خدا نترسیده‌اند، پس امید است که اینان از راه‌یافتگان باشند».

۱۱. الأملی، ص ۴۷. همچنین رک: الخصال، ص ۴۱۰.

۱۲. الکافی، ج ۳، ص ۴۸۹؛ الأملی، ص ۱۴۵.

۱۳. «وَ أَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا» (جن، ۱۸).

۱۴. رک. ثواب الأعمال، ص ۴۷؛ المعجم الکبیر، ج ۱۰، ص ۱۶۱؛ مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۳۵۵.

۶. نمونه مشخص کارکرد ناهمگن، استفاده از مسجد به عنوان محل خرید و فروش است که همانطور که خواهد آمد در روایات از آن، نهی شده است.

فِي الْأَرْضِ»؛^{۱۵} «از آن جهت، به بزرگداشت مساجد، فرمان داده شده است که آن‌ها خانه‌های خدا در زمین هستند».

توحید در اسلام جایگاه منحصر به فردی دارد و خدا برتر از هر چیزی است؛ به همین سبب، هر چیزی که به خدا منسوب می‌شود، برتری پیدا می‌کند. انتساب مسجد به خدا و برتر از آن، قراردادن آن به عنوان خانه خدا، برترین بزرگداشتی است که ممکن است درباره یک مکان و یک بنا مطرح شود. از دیدگاه آیات و روایات، مسجد بهترین مکانها و بهترین بستر برای اجتماع مسلمانان است. از این رو، آموزه‌های قرآنی و حدیثی با تأکید بر چهار محور به تقویت محیط اجتماعی مسجد اهتمام داشته‌اند که عبارتند از: «اهتمام به حضور در مسجد»، «مطبوع بودن فضای مسجد»، «امنیت و آرامش در مسجد» و «هم‌گرایی قاعده‌مند در مسجد». در ادامه، این موارد توضیح داده می‌شود.

الف) اهتمام به حضور در مسجد

مسجد از سطح بالای معاشرت برخوردار است؛ زیرا در سبک زندگی اسلامی، حضور در مسجد یک رفتار روزمره است و در نمازهای پنج‌گانه تکرار می‌شود. افراد از هر قشری اجازه حضور دارند و حضور در مسجد به عموم مسلمانان توصیه شده است. روابط میان اهل مسجد، برادرانه، صمیمی و یک رفتار مستمر در همه دورانهای زندگی است. این در حالی است که تأثیرپذیری افراد در اثر معاشرت با محیط اجتماعی، تابع سن افراد، فراوانی معاشرت، عمق معاشرت و طول معاشرت است. به عبارت دیگر، هرچه تماس افراد با محیط زودتر و در سنین پایین‌تر آغاز شود، معاشرت به دفعات بیشتر تکرار شود، ارتباط و معاشرت، نزدیک‌تر و عمیق‌تر و مدت‌زمان معاشرت طولانی‌تر باشد، تأثیر محیط بر افراد بیشتر خواهد بود.^{۱۶} بنابراین سطح بالای معاشرت در

۱۵. علل الشرائع، ص ۳۱۸.

16. *Sociology: The core*, p.14.

مسجد، تأثیرپذیری افراد از حضور در محیط مسجد را افزایش می‌دهد و بهره‌وری این محیط اجتماعی را در حالت بیشینه خود نگه می‌دارد.

مسجد، یک محیط اجتماعی اساسی در جامعه اسلامی است و آیات و روایات بسیاری به حضور مسلمانان در آن تأکید و تشویق می‌کند. این که «مسجد خانه هر مؤمنی است»^{۱۷} و «جایگاه مؤمن، مسجد او است»^{۱۸} اساسی بودن مسجد را در زندگی اهل ایمان نشان می‌دهد. همچنین روایاتی که توصیه می‌کنند: «مسجد را وسیع بسازید، زیرا در آینده آن را پر خواهید کرد»^{۱۹} «با خاندانتان در مسجد حاضر شوید»^{۲۰} و «کسی که با مسجد انس داشته باشد، خدا انیس او می‌شود»^{۲۱} توصیه‌هایی صریح برای حضور فراوان و باکیفیت در مساجد است. از پیامبر اعظم (ص) روایت شده است: «باید که خداوند شما را در مساجد ببیند».^{۲۲}

مسجد، تنها یک نماد نیست؛ نهادی اجتماعی است که با حضور مردم آباد می‌شود؛ به همین سبب مساجد، محل جلوس پیامبران معرفی شده است^{۲۳} تا عموم مردم، به ویژه آنان که بهره بیشتری از ایمان دارند، منزلت حضور در مسجد را بدانند و به آن ترغیب شوند. دعوت همگانی از عموم مسلمانان برای حضور در مسجد، این پیام را دارد که مسجد برای گروه‌های مختلف اجتماعی مفید و مؤثر است. این بر خلاف سایر محیط‌های اجتماعی است که یا اختصاص به گروه‌های خاص یا اختصاص به زمانهای خاص دارد و کارکردهای آن‌ها برای همه و همیشه نیست. مدت حضور در مسجد نیز مهم است. در روایت نبوی،

۱۷. حلیة الأولیاء، ج ۶، ص ۱۷۶.

۱۸. الکافی، ج ۲، ص ۶۶۲؛ تهذیب الأحکام، ج ۳، ص ۲۴۹.

۱۹. السنن الکبری، ج ۲، ص ۶۱۶.

۲۰. الکافی، ج ۲، ص ۶۳۵.

۲۱. المعجم الأوسط، ج ۶، ص ۲۶۹.

۲۲. الفردوس بمأثور الخطاب، ج ۲، ص ۴۵. همچنین رک: مسند

ابن حنبل، ج ۸، ص ۲۳۸.

۲۳. مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۳۶۳.

«بهترین مردمان»^{۲۴} و در روایتی دیگر از امام باقر(ع) «دوست‌داشتنی‌ترین اهل مسجد نزد خدا»^{۲۵} کسی است که «پیش از همه به مسجد وارد شده و دیرتر از همه از آن بیرون می‌رود». ارزش این حضور، به اندازه‌ای است که طی مسافت و قدم‌زدن برای رسیدن به مسجد نیز ارزشمند^{۲۶} و نوعی جهاد به شمار آمده است.^{۲۷} حتی بازگشت پس از حضور، مشمول اجر الهی است؛ زیرا از رسول خدا(ص) نقل شده است: «مَسْبُكٌ إِلَى الْمَسْجِدِ وَ رَجُوعٌ إِلَى بَيْتِكَ فِي الْأَجْرِ سَوَاءٌ».^{۲۸}

اهمیت منحصر به فرد محیط مسجد موجب شده است، مسلمانان به شدت از بی‌اعتنایی و عدم رفت و آمد به آن پرهیز داده شوند^{۲۹} و روایات، عدم حضور بدون عذر در آن را مانع پذیرش نماز بدانند؛^{۳۰} حتی عبور از مسجد بدون این که نمازی گزارده شود، نکوهش شده^{۳۱} و تعجیل در خروج از آن نیز عملی آسیب‌زا (موجب فقر) معرفی شده است.^{۳۲} به این ترتیب، حضور فراوان و مداوم در مسجد، انس با مسجد، همراه کردن دیگران با خود برای حضور در مسجد، پیش‌بینی تمهیدات لازم برای حضور حداکثری مردم و حساسیت در برابر بی‌اعتنایی و بی‌توجهی نسبت به این امور، توصیه روایات است.

ب) مطبوع بودن فضای مسجد
مطبوع بودن فضای مسجد، لازمه برتری این محیط اجتماعی، نسبت به سایر محیط‌های اجتماعی است.

به عبارت دیگر تا فضایی مطبوع نباشد، افراد رغبتی به حضور در آن ندارند و یکی از عواملی که موجب برتری یک محیط اجتماعی می‌شود، برتری در مطبوعیت است؛ از این رو، طهارت، پاکی، نظافت، رایحه خوش و روشنایی مسجد از آموزه‌های پربسامد قرآنی و روایی است.^{۳۳} به عنوان نمونه از رسول گرامی اسلام(ص) نقل شده است: «هر کس در مسجدی از مسجدهای خدا چراغی روشن کند، تا زمانی که نوری از آن چراغ در مسجد است، پیوسته فرشتگان و حاملان عرش، برای وی آمرزش می‌طلبند».^{۳۴}

مطبوع بودن مسجد در روایات منحصر در مواردی که ذکر شده نیست؛ بلکه برای دورکردن هر آن چه موجب اذیت و آزار اهل مسجد باشد، فضیلت ذکر شده است.^{۳۵} حتی در سنت رسول اکرم(ص) و اهل بیت(ع)، کسی که بوی سیر^{۳۶} یا خوراکی دیگری که بوی آزاردهنده دارد^{۳۷} از دهانش به مشام می‌رسد، از نزدیک شدن به مسجد منع شده است. به عبارت بهتر، این درست است که رفع و دفع عوامل آزار و اذیت از محیط زندگی مردم، فضیلتی الهی است و می‌تواند نشان‌دهنده ایمان شخص باشد؛^{۳۸} اما توصیه به دور نگه داشتن محیط اجتماعی مسجد از چنین عواملی به طور خاص، موجب برتری آن نسبت به سایر محیط‌های اجتماعی می‌شود.

۳۳. رک: حدیث مسجد، صص ۱۷۹-۱۹۴، ح ۲۶۵-۳۰۴. همچنین

رک: فرهنگ‌نامه مسجد، صص ۱۲۲-۱۲۴، ح ۱۹۶-۱۹۹.

۳۴. تهذیب الأحکام، ج ۳، ص ۲۶۱.

۳۵. «من اخرج أذى من المسجد بنسى الله له بيتا فى الجنة؛ هر کس چیزی را که موجب آزار است از مسجد بیرون ببرد، خداوند خانه‌ای در بهشت برایش بنا می‌کند» (سنن ابن ماجه، ج ۱، ص ۲۵۰).

۳۶. رک: الإستبصار، ج ۴، ص ۹۱.

۳۷. رک: تهذیب الأحکام، ج ۳، ص ۲۵۵؛ الخصال، ص ۶۳۰.

۳۸. «قَالَ النَّبِيُّ (ص) فِي ذِكْرِ خَصَائِلِ الْإِيمَانِ أَعْلَاهَا شَهَادَةُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَ أَنَّهَا إِمَاطَةُ الْأَذَى عَنِ الطَّرِيقِ؛ پیامبر(ص) در ذکر ویژگی‌هایی که ایمان در شخص ایجاد می‌کند، فرمودند: بالاترین آن شهادت به یگانگی خدا است و پایین‌ترین آن برطرف کردن عوامل اذیت از مسیر رفت و آمد مردم است» (جامع الأخبار، ص ۳۶).

۲۴. الکافی، ج ۳، ص ۴۸۹.

۲۵. همان‌جا.

۲۶. وسائل الشیعه، ج ۵، ص ۲۰۱.

۲۷. المعجم الکبیر، ج ۸، ص ۱۷۸.

۲۸. بحار الأنوار، ج ۸۹، ص ۲۱۳.

۲۹. کنز العمال، ج ۷، ص ۵۷۰. همچنین رک: مسند ابن حنبل، ج ۸، ص ۲۳۸.

۳۰. تهذیب الأحکام، ج ۱، ص ۹۲. همچنین رک: من لایحضره الفقیه، ج ۳، ص ۳۹.

۳۱. من لایحضره الفقیه، ج ۴، ص ۴؛ صحیح ابن خزیمه، ج ۲، ص ۲۸۴.

۳۲. جامع الأخبار، ص ۳۴۳.

اهمیت مطبوع بودن فضای مسجد، وقتی بیشتر می‌شود که تأکید بر حضور فراوان، مداوم و حداکثری مردم در مسجد باشد. به عبارت دیگر، مطبوع بودن فضا هم پیش شرط چنین حضوری است و هم استمرار این حضور منوط به تداوم مطبوعیت بوده و حساسیت آن را بیشتر می‌کند. اهتمام به مطبوع بودن محیط مسجد در روایات به اندازه‌ای است که از نماز میت، اجرای قصاص و حدود در آن منع شده است.^{۳۹} بنابراین دورکردن آزاردهنده‌ها شامل عوامل آزاردهنده روانی و یا عوامل ایجاد اشمئزاز ناشی از روبرو شدن با بزه کاران یا مجازات آنان نیز می‌شود. این همه در حالی است که محیط‌های اجتماعی گوناگون با توجه به کارکردهایی که دارند، همواره در معرض بعضی آلودگی‌های زیستی و روانی قرار می‌گیرند؛ بنابراین تحقق توصیه‌ها و دستورالعمل‌های مطرح شده در روایات درباره مسجد، موجب تحقق یکی از وجوه برتری مسجد نسبت به سایر محیط‌های اجتماعی، یعنی سطح بالایی از مطبوع بودن می‌شود.

ج) امنیت و آرامش در مسجد

آداب و ویژگیهایی که در روایات برای مسجد ذکر شده است، نوع خاصی از محیط اجتماعی را می‌سازد که احساس امنیت و آرامش حاضران در محیط آن از مهم‌ترین این ویژگیها است. پرهیز از آماده‌سازی و نمایش ابزارآلات جنگی و استفاده از آنها مانند شمشیر و تیر^{۴۰} یکی از این آداب و دستورالعملها است. سیره معصومان درباره مسجد، دربردارنده آن است که پشتیبانی از جهاد و موضوع صلح و جنگ در مسجد انجام می‌شود؛^{۴۱} اما از آماده‌سازی و نمایش اسلحه در مسجد نهی شده است. این تفکیک تنها

۳۹. رک: الکافی، ج ۳، ص ۱۸۲؛ تهذیب الأحکام، ج ۳، ص ۳۲۶؛ بحار الأنوار، ج ۸۳، ص ۳۸۱.
 ۴۰. رک: الکافی، ج ۳، ص ۳۶۹؛ همچنین رک: دعائم الإسلام، ج ۱، ص ۱۴۹.
 ۴۱. رک: من لایحضره الفقیه، ج ۳، ص ۲۳؛ بحار الأنوار، ج ۴۰، ص ۲۸۷.

منحصر در جهاد و مسائل جنگ نیست؛ روایات از ورود عوامل دیگری نیز که در آرامش محیط مسجد اختلال ایجاد می‌کند و ضرورتی بر وجود آنها در این محیط نیست، پرهیز داده است، مثلاً قضاوت را که باید بر اساس حکم الهی باشد، می‌توان در مسجد انجام داد؛ اما حدی را که قاضی حکم کرده، نباید در مسجد اجرا کرد.^{۴۲}

احادیث در موضوع حفظ آرامش در مسجد، دربردارنده جزئیات رفتارهایی است که به سادگی در یک محیط اجتماعی اتفاق می‌افتد، اما از آنها نهی کرده و مانع از آن شده که چنین رفتارهایی خدشه‌ای به آرامش محیط مسجد وارد کند. خودداری از غیبت،^{۴۳} پرهیز از صدای بلند، پرهیز از خرید و فروش، دوری از حرف‌ها و کارهای بیهوده،^{۴۴} پرهیز از ورود دیوانگان و اطفال به مسجد^{۴۵} و ممنوعیت اعلان اشیای گمشده،^{۴۶} از جمله دستورالعمل‌های صریح روایات در این خصوص است. شایان ذکر است، آرامش و امنیت در مسجد یک احساس مصنوعی و ناشی از بی‌دردی و بی‌تفاوتی نسبت به نابسامانیهای اجتماعی نیست. اهل مسجد نسبت به تحولات اجتماعی آگاه و حساس هستند و از خود واکنش نشان می‌دهند به گونه‌ای که بخشی از الزامات سخنان خطبای جمعه، پرداختن به مسائل روز جامعه، شامل آگاه‌سازی مردم نسبت به مصلحت دین و دنیا، تهدیدها، فرصت‌ها و نیازمندیهایشان است.^{۴۷} اوج این حساسیت را در پشتیبانی از جهاد می‌توان یافت. نقش‌آفرینی مسجد در پشتیبانی از جهاد و مجاهدان مورد تأیید روایات متعددی است.^{۴۸}

۴۲. رک: عوالی اللآلی، ج ۱، ص ۱۸۹؛ سنن ابن ماجه، ج ۲، ص ۸۶۷؛ بحار الأنوار، ج ۸۳، ص ۳۸۱.
 ۴۳. رک: الکافی، ج ۲، ص ۳۵۷.
 ۴۴. مکارم الأخلاق، ص ۴۶۷.
 ۴۵. من لایحضره الفقیه، ج ۱، ص ۲۳۷.
 ۴۶. رک: من لایحضره الفقیه، ج ۱، ص ۲۳۷؛ صحیح مسلم، ج ۱، ص ۳۹۷.
 ۴۷. رک: وسائل الشیعه، ج ۷، ص ۳۴۴.
 ۴۸. رک: حدیث مسجد، صص ۱۶۴-۱۶۶، ح ۲۴۳-۲۴۶.

د) هم‌گرایی قاعده‌مند و پایدار در مسجد از جمله ویژگیهای محیط اجتماعی مسجد که موجب برتری آن شده است، ایجاد هم‌گرایی است. به‌طورکلی، محیط اجتماعی وقتی می‌تواند یک محیط اجتماعی باقی بماند و کارکردهای خود را داشته باشد که بر اساس هم‌گرایی و پرهیز از واگرایی فعالیت کند. اگر افراد حاضر در یک محیط اجتماعی در مسیر واگرایی قرار گیرند، محیط اجتماعی مورد نظر را به سوی فروپاشی و تعطیلی کارکردهای آن سوق می‌دهند. مسجد، نهادی مذهبی و بر محور آموزه‌های اسلامی است و اسلام، محور وحدت‌بخش اهل مسجد است. بنابراین اهل مسجد بر اساس گفت‌وگوهای اسلامی که عرصه‌های گوناگون حیات را شامل می‌شود، از خود هم‌گرایی نشان می‌دهند. گفت‌وگوهای اجتماعی عقلمانی با محوریت قرآن کریم است و موجب می‌شود، هم‌گرایی در مسجد از «قاعده‌مندی و پایداری» برخوردار باشد. منظور از قاعده‌مندی، هم‌گرایی بر اساس محوری مشخص و منظور از پایداری، هم‌گرایی بر اساس محوری با ثبات است. در مقابل اگر افرادی با انگیزه‌های غیردینی و ناهماهنگ با ماهیت اسلامی جامعه اسلامی بخواهند در صفوف به‌هم‌پیوسته مسلمانان رخنه کنند، اهل مسجد از خود واکنش نشان می‌دهند، از همبستگی خود صیانت می‌کنند و عامل نفاق‌انگیز و ناهمگن را دفع می‌کنند. بنابراین مسجد نقش مهمی در رفع عوامل نفاق دارد. از پیامبر اکرم (ص) روایت شده است: «رفت و آمد به مسجد، موجب رحمت و دوری کردن از آن، باعث نفاق است».^{۴۹}

ناسازگاری مسجد با نفاق‌انگیزی و منافقان و اهمیت آن موجب شده است، قرآن ابعاد چنین ناسازگاری و پیامدهای آن را چنین توضیح دهد: «وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضَرَارًا وَكُفْرًا وَتَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَإِرْصَادًا لِّمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ وَلِيَحْلِفْنَ إِنْ أَرَدْنَا

إِلَّا الْحُسْنَیَّ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ * لَا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا لَمَسْجِدٍ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يَحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ * أَمْ مَنْ أَسَّسَ بُنْيَانَهُ عَلَى تَقْوَى مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانٍ خَيْرٍ أَمْ مَنْ أَسَّسَ بُنْيَانَهُ عَلَى شَفَا جُرْفٍ هَارٍ فَانْهَارَ بِهِ فِي نَارِ جَهَنَّمَ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ * لَا يَزَالُ بُنْيَانُهُمُ الَّذِي بَنَوْا رِيبَةً فِي قُلُوبِهِمْ إِلَّا أَنْ تَقَطَّعَ قُلُوبُهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ»^{۵۰} «و آن‌هایی که مسجدی اختیار کردند که مایه زیان و کفر و پراکندگی میان مؤمنان است، و [نیز] کمینگاهی است برای کسی که قبلاً با خدا و پیامبر او به جنگ برخاسته بود، و سخت سوگند یاد می‌کنند که جز نیکی قصدی نداشتیم. [ولی] خدا گواهی می‌دهد که آنان قطعاً دروغگو هستند» هرگز در آن جا نیست، چرا که مسجدی که از روز نخستین بر پایه تقوا بنا شده، سزاوارتر است که در آن [به نماز] ایستی. [و] در آن، مردانی‌اند که دوست دارند خود را پاک سازند، و خدا کسانی را که خواهان پاکی‌اند، دوست می‌دارد* آیا کسی که بنیاد [کار] خود را بر پایه تقوا و خشنودی خدا نهاده، بهتر است یا کسی که بنای خود را بر لب پرتگاهی مشرف به سقوط، پی‌ریزی کرده و با آن در آتش دوزخ فرو می‌افتد؟ و خدا گروه بیدادگران را هدایت نمی‌کند* همواره آن ساختمانی که بنا کرده‌اند، در دل‌هایشان مایه شک [و نفاق] است، تا آنکه دل‌هایشان پاره پاره شود و خدا دانای سنجیده‌کار است». به این ترتیب، اگر مسجدی لانه منافقان شود، ماهیت مسجدی آن مکان از دست‌رفته است و در آموزه‌های اسلامی، ضرار (آسیب‌زننده و مضر) نامیده می‌شود. چنین مکانی نه تنها قابل نام‌گذاری به مسجد نیست؛ بلکه حتی ممکن است از بنیان تخریب شود؛ اتفاقی که به دستور نبی اکرم (ص) اتفاق افتاد.^{۵۱}

۲) غفلت‌زدایی و افزایش یاد الهی

۵۰. توبه، ۱۰۷-۱۱۰.

۵۱. رک: تاریخ المدینة المنورة، ج ۱، ص ۵۲.

۴۹. کنز العمال، ج ۷، ص ۵۷۰.

مساجد با این هدف در جامعه اسلامی قرار داده شده است که پیوسته ذکر و یاد الهی زنده شود و هوشیاری آحاد جامعه را نسبت به محوریت خدای متعال در همه ابعاد زندگی حفظ کنند. صراحت آیات قرآن در این باره، جای تردید باقی نمی‌گذارد که ذکر الله بودن و غفلت‌زدایی، کارکرد کلان مسجد است؛ به طوری که مسجد فاقد ذکر الله را باید مکانی تهی شده از کارکرد اصلی آن و به معنای ویرانی مسجد دانست. در قرآن آمده است: «وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ وَ سَعَى فِي خَرَابِهَا»؛ «و کیست ظالم‌تر از آن کس که در مساجد خدا مانع ذکر الله شود، و در ویرانی آنها بکوشد؟».^{۵۲} بنابراین کارکرد اصلی مسجد، ذکر الله است و ضعف یاد الهی به معنای ناکارآمدی و خرابی آن است.

ذکر از نظر لغوی به معنای حضور شیء در قلب (ذهن) یا حضور شیء در زبان (به زبان آوردن نام و یاد آن شیء) و یا در قلب و زبان است.^{۵۳} ذکر الله نیز در قرآن به معنای حضور خدای متعال در قلب و زبان است.^{۵۴} و در برابر غفلت از یاد و نام خدا قرار دارد.^{۵۵} در قرآن کریم، مفهوم ذکر الهی کاربرد فراوانی دارد. قرآن، رویگردانی از ذکر الهی را سرآغاز زندگی سخت و تنگ دانسته است.^{۵۶} اهمیت حفظ هوشیاری افراد جامعه نسبت به یاد و نام الهی به دلیل محوریت خدای متعال در کل هستی است. ذکر الهی و پرهیز از «غفلت» به‌عنوان نقطه مقابل آن، از اهمیتی برخوردار است که شایسته است به طور مستمر در زندگی انسان مورد توجه باشد. در آیه ۲۰۵ سوره اعراف آمده است: «وَ اذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَ خِيفَةً وَ دُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَ الْأَصَالِ وَ لَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ»؛ «و ذکر خدا

۵۲. بقره، ۱۱۴.

۵۳. المفردات، ص ۳۲۸.

۵۴. رک: بقره، ۲۰۰.

۵۵. برای آگاهی بیشتر درباره مفهوم ذکر، رک: «معناشناسی واژه ذکر در قرآن کریم»، صص ۱۳۷ به بعد.

۵۶. رک: طه، ۱۲۴.

به‌جای آور در دل خویش، بامدادان و شامگاهان با تضرع و ترس، بی‌صدای بلند، و از غافلان مباش». در این آیه، به‌جای آوردن روزانه و شبانه ذکر خدا با توصیفی که آمده است، مانع غفلت انسان معرفی شده، چیزی که با حضور مکرر مسلمانان در مسجد در شبانه‌روز می‌تواند محقق شود. در قرآن کریم، نه تنها مساجد، بلکه سایر عبادتگاه‌های ادیان آسمانی به‌عنوان محل ذکر الله معرفی شده است و نقش آفرینی آن‌ها در راستای فراوانی یاد الهی دانسته شده است: «وَ لَوْ لَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَهَدَمَتْ صَوَامِعُ وَ بِيَعٌ وَ صَلَوَاتُ وَ مَسَاجِدُ يُذَكَّرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا»؛ «و اگر خدا بعضی از مردم را با بعضی دیگر دفع نمی‌کرد، صومعه‌ها و کلیساها و کنیسه‌ها و مساجدی که نام خدا در آنها بسیار برده می‌شود، سخت ویران می‌شد».^{۵۷}

درست است که ذکر، مخصوص مسجد نیست و در همه‌جا و در هر شرایطی می‌تواند تحقق‌یافته و انسان را از غفلت خارج و متوجه خدا کند؛ اما مسجد به‌عنوان جایگاه ذکر، نقش به‌سزایی در زدودن غفلت دارد. مسجد، بهترین مکان برای ذکر الهی است و به سبب جایگاه منحصر به فرد آن در این زمینه، ترک مسجد موجب غفلت‌زدگی است؛ همچنان که از امام حسن (ع) روایت شده است: «غفلت همان است که مسجد را ترک کنی».^{۵۸} ویژگی غفلت‌زدایی موجب می‌شود، فردی که به مسجد رفت و آمد دارد، حتی اگر اراده کافی برای ترک یک گناه نداشته باشد، از روی حیا در جهت ترک آن گناه حرکت کند.^{۵۹} مسجد در این زمینه، سرآمد عبادتگاه‌های ادیان است. حضور و عبادت در مسجد بر خلاف سایر ادیان، برنامه‌ای هفتگی و سالانه یا فقط در ایامی خاص نیست؛ بلکه شب و روز سبک زندگی اسلامی را در بر می‌گیرد و ذکر الهی را پیوسته در جان مسلمانان

۵۷. حج، ۴۰.

۵۸. بحار الأنوار، ج ۷۸، ص ۱۱۵.

۵۹. رک: من لایحضره الفقیه، ج ۱، ص ۲۳۷.

زنده نگه می‌دارد.

تأثیری که مسجد در ذکر الهی دارد، به اندازه‌ای است که موجب شده در روایات، «محل زیارت خدا» قلمداد شود.^{۶۰} درست است که خدای متعال، دیدنی نیست و مکانی برای او تصور نمی‌شود، با این همه، مسجد، نماد و مکانی است که خدای متعال اجازه فرموده تا ذکر الهی در آن به اندازه‌ای اوج گیرد^{۶۱} و انسان به نقطه‌ای در ذکر الهی برسد که زائر خدا باشد و بتوان نام زیارت خدا را بر این حضور و ذکر نهاد. خلاصه این که از دیدگاه آیات و روایات، غفلت‌زدایی و افزایش یاد الهی موضوع بسیار مهمی در زندگی انسان است و صریح‌ترین کارکرد مسجد نیز تأمین همین نیاز در جامعه است. به همین منظور راه کارهایی برای تقویت این کارکرد مسجد از آیات و روایات استنباط می‌شود که در ادامه بررسی می‌شوند.

الف) اقامه نماز جماعت

هدف از اقامه نماز، ذکر الهی است؛^{۶۲} بر اساس این، رابطه هم‌نشینی و جانشینی ذکر و صلاه (نماز) در قرآن به اندازه‌ای است که برخی، صلاه را واژه‌ای دانسته‌اند که کل دستگاه معنایی ذکر در قرآن را پوشش می‌دهد.^{۶۳} تأکید ویژه قرآن بر این که «فرد مست، حتی نزدیک نماز هم نشود»^{۶۴} به سبب غفلت محض در این حالت و عدم پذیرش ذکر است. هدف از بنای مسجد نیز ذکر الهی است و تأمین نیاز جامعه در این زمینه، همان چیزی است که مسجد و نماز را در یک هم‌افزایی مستمر قرار می‌دهد. جایگاه نماز در مسجد روشن است. مسجد محل برگزاری نمازهای واجب به جماعت است که برترین نمازها است. همین امر، موجب شده است، برخی کارکرد اصلی مسجد را برپایی نماز در آن معرفی کنند^{۶۵} و بر همین اساس،

۶۰. رک: المحاسن، ج ۱، ص ۴۷؛ المنقح، ص ۸۹.

۶۱. رک: نور، ۳۶ و ۳۷.

۶۲. رک: طه، ۱۴؛ جمعه، ۹.

۶۳. رک: «معاشناسی واژه ذکر در قرآن کریم»، ص ۱۵۲.

۶۴. رک: نساء، ۴۳.

۶۵. مسجد در آئینه تقلین، ص ۹۵.

عبادت را کارکردی بدانند که نباید در میان فعالیت‌های متعدد و متنوع از یاد برود^{۶۶} و نباید سایر فعالیتها برای آن مزاحمتی ایجاد کند.^{۶۷}

محوریت اقامه نماز، موجب شده است تا در احادیث برای مقایسه ارزش مساجد مختلف از مقیاس ارزش نمازی که در آن خوانده می‌شود، استفاده شود. مساجد از دیدگاه روایات در یک سطح نیستند و معصومان، برای رده‌بندی مساجد، نماز را سنجه محوری قرار داده‌اند؛ توضیح این که، میزان ارزشمندی مساجد نسبت به یکدیگر در قالب افزایش ثوابی که در نماز ایجاد می‌کند، بیان شده است. از پیامبر اکرم (ص) نقل شده است: «یک نماز در مسجدم (مسجدالنبی) مثل هزار نماز در سایر مساجد است، جز مسجدالحرام، زیرا نماز در آن از هزار نماز برتر است».^{۶۸} یا روایتی که «یک نماز در بیت‌المقدس را معادل هزار نماز، و در مسجد اعظم شهر (مسجد جامع) معادل صد نماز، در مسجد قبیله (مسجد محله) برابر با بیست و پنج نماز و در مسجد بازار معادل دوازده نماز دانسته است».^{۶۹} ارتباط وثیق میان نماز و مسجد ناشی از آن است که اقامه نماز در مسجد، هم نماز را در بستر مناسب خود نسبت به هدفش قرار می‌دهد و هم مسجد را از راه‌کاری مهم در جهت تحقق کارکردهای کلانش برخوردار می‌کند. به عبارت دیگر و به طور خلاصه، نماز در راستای تحقق کارکرد کلان غفلت‌زدایی و ذکر در مسجد قرار داده شده است، بنابراین شاید بتوان اقامه نماز به‌عنوان ستون دین^{۷۰} را، کارکرد محوری مهم یا مهم‌ترین کارکرد محوری مسجد دانست، اما آنچه کارکرد کلان محسوب می‌شود، غفلت‌زدایی و ذکر الهی است.

ب) حذف عوامل غفلت از محیط مسجد

۶۶. رک: همان، ص ۹۳.

۶۷. رک: همان، ص ۱۲۶.

۶۸. تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۱۵.

۶۹. وسائل الشیعه، ج ۵، ص ۲۹۰.

۷۰. المحاسن، ج ۱، ص ۴۴.

از دیدگاه روایات، به همان اندازه که مساجد جایگاه برترین نوع ذکر الهی است، لازم است از مهم‌ترین عوامل غفلت‌زا دور باشد. روایات بسیاری نشان می‌دهد، مسجد مکانی برای زدودن غفلت‌های احتمالی انسان ناشی از دنیا زدگی و بازیابی توجه به هدف اصلی یعنی حیات اخروی است. فخر فروشی، گفتگو درباره امور دنیوی، خرید و فروش، بیهودگی و خوابیدن، رفتارهایی است که زمینه‌ی غفلت از آخرت و در نهایت تضعیف ماهیت ذکر الله بودن مسجد را به وجود می‌آورد و روایات، از انجام این امور در فضای مسجد پرهیز داده‌اند. از دیدگاه روایات، فخر فروشی یکی از آسیب‌هایی است که امکان دارد در مسجد به وجود آید. فخر فروشی در تضاد با آخرت‌گرایی است و جایگاه ذکر الهی بودن را به چالش می‌کشد. اگر از محیط مسجد در برابر دنیا زدگی صیانت نشود، ممکن است رفتارهای نامطلوب در آن به جایی برسد که آن را به مکان فخر فروشی تبدیل کند. از پیامبر اکرم (ص) روایت شده است که قیامت برپا نمی‌شود، الا زمانی برسد که مردم در مسجد در برابر یکدیگر فخر فروشی کنند.^{۷۱}

تأثیر تجارت و خرید و فروش بر ایجاد غفلت از ذکر الهی به ویژه در محیط مسجد مورد تأیید قرآن است^{۷۲} و روایات درباره پرهیز از دادوستد در آن صراحت دارد. از پیامبر مکرم (ص) نقل شده است که «خرید و فروش خود را از مساجد دور کنید»^{۷۳} یا این که «اگر دیدید کسی در مسجد دادوستد می‌کند، بگویید: خدا تجارتت را سود نبخشد».^{۷۴} درهم‌تنیدگی دنیا و آخرت و در عین حال، تأثیر اشتغال به امور دنیوی بر هوشیاری انسان نسبت به آخرت و یاد الهی را می‌توان ذیل تعبیر «مسجد بازار» در روایات دریافت. بازار به عنوان محل دادوستد و عرضه مایحتاج عمومی

۷۱. سنن ابی داود، ج ۱، ص ۱۲۳.

۷۲. رک: نور، ۳۶ و ۳۷؛ جمعه، ۱۰ و ۹.

۷۳. رک: تهذیب الأحکام، ج ۳، ص ۲۵۴.

۷۴. سنن الترمذی، ج ۳، ص ۶۱۱.

در جامعه است و مانند هر محل دیگری، لازم است در آن، مسجدی در دسترس مسلمانان قرار داشته باشد. نماز در مسجد بازار بر نماز در غیر مسجد، برتری دارد؛ اما این موضوع، موجب نادیده گرفتن تأثیر اشتغال به امور دنیوی بر آخرت‌گرایی و یاد الهی در مردم نمی‌شود و در مقام مقایسه، مسجد بازار نسبت به سایر مساجد، ارزش آفرینی کمتری در نماز دارد. از امام علی (ع) روایت شده است: «نماز در بیت المقدس معادل هزار نماز است و نماز در مسجد اعظم با صد هزار نماز برابری می‌کند و نماز در مسجد قبیله مساوی با بیست و پنج نماز است و یک نماز در مسجد بازار معادل دوازده نماز است و نماز شخص در خانه‌اش برابر با همان یک نماز است».^{۷۵}

شایان ذکر است: برخی احادیث، مساجد را محبوب‌ترین و بازارها را منفورترین مکان نزد خدا معرفی کرده^{۷۶} و ورود پیش از سایرین و خروج بعد از دیگران را در مسجد امری پسندیده دانسته^{۷۷} و در بازار نکوهش کرده است.^{۷۸} پرهیز از مجالست با کسانی که در مسجد درباره امور دنیوی گفتگو می‌کنند، دستور دیگری است که از نبی اکرم (ص) نقل شده است: «در آخر الزمان، از امت من مردمی پدیدار گردند که در مساجد، گرد هم می‌آیند که ذکرشان دنیا و دوستی دنیا است. با آنها هم‌نشینی نکنید که خدا را به ایشان حاجتی نیست».^{۷۹} یا این که «هر سخنی در مسجد بیهوده است، جز قرآن و ذکر خدا و از خیر پرسیدن یا خیر رساندن».^{۸۰} همچنین از منظر روایات، خوابیدن در مسجد امر پسندیده‌ای نیست که هم از «خوابیدن بدون عذر»^{۸۱} و هم از «مطلق خوابیدن»^{۸۲}

۷۵. من لایحضره الفقیه، ج ۱، ص ۲۳۳.

۷۶. مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۳۶۲.

۷۷. الکافی، ج ۳، ص ۴۸۹.

۷۸. رک: وسائل الشیعه، ج ۱۷، ص ۴۶۹.

۷۹. جامع الأخبار، ص ۱۷۹.

۸۰. کنز العمال، ج ۷، ص ۶۷۱.

۸۱. جامع الأخبار، ص ۱۷۹.

۸۲. المصنف، ج ۱، ص ۴۲۲.

نهی شده است. روشن است که غفلت در هنگام خواب طبیعی است و نمی‌توان شخص خواب را به خاطر دور افتادن از ذکر الهی، نکوهش کرد، اما از آن جایی که خواب به صورت قهری، موجب عدم هوشیاری و غفلت می‌شود، مناسب با محیط مسجد تشخیص داده نشده و از آن نهی شده است. مجموعه‌ای از این عوامل در حدیثی از رسول اکرم (ص) نقل شده است؛ «بأذن از پیامبر (ص) می‌پرسد: چگونه مساجد خدا را آباد کنیم؟ ایشان می‌فرماید: نباید در مسجد صدا بلند شود و در مسائل باطل غور شود و خرید و فروش شود. تا در مسجد هستید از بیهودگی بپرهیزید».^{۸۳}

ج) حذف عوامل غفلت از بنای مسجد

اهتمام روایات به پرهیز از عوامل غفلت، محدود به چگونگی رفتار اهل مسجد نیست و شامل ویژگیهای بنای آن نیز می‌شود. پرهیز دادن از تزئین مسجد را باید در همین راستا ارزیابی کرد. این درست است که قرآن به سبب قداست خانه خدا و ادب زیارت الهی، برگرفتن زینت را به اهل مسجد توصیه کرده است؛^{۸۴} اما برگرفتن زینت برای اهل مسجد، موضوعی جدا از تزئین بنای مسجد است و تزئین بنای مسجد مورد نکوهش روایات است. پیامبر (ص)، رفتار یهودیان و مسیحیان در تزئین معابدشان را رد کرده و مسلمانان را از شبیه شدن به آنان و تزئین مساجد نهی فرموده‌اند.^{۸۵} از امیرالمؤمنین (ع) نقل شده است: «هرگاه مردم، مسجدهایشان را بیارایند، اعمال و کردارشان تپاه شده است».^{۸۶}

روشن است که موضوع تزئین مسجد با موضوع مطبوع بودن محیط خانه خدا متفاوت است و همان‌طور که پیش از این گذشت، آموزه‌های قرآنی و حدیثی در بردارنده توصیه به وسعت بنای مسجد، پیش‌بینی

امکانات رفاهی و نظافت، بهداشت و روشنایی مسجد است و ثوابهای قابل توجه و شگفت‌انگیزی برای آن نقل شده است. این به معنای اهتمام به مطبوع بودن فضای مسجد در روایات است و تأمین چنین اموری، موجب آراستگی و مطبوع بودن مسجد می‌شود. از این رو، مطبوع بودن محیط و بنای مسجد، نه تنها موجب غفلت نیست، بلکه موجب تمرکز بر ذکر الهی است، مشروط بر این که این مطبوع بودن از طریق تزئین بنای مسجد تأمین نشود؛ زیرا در این صورت، همان‌طور که گذشت، مورد نهی و غفلت‌زا است. بنابراین مساجد، جایگاه ذکر الله است و با حذف عوامل مخل به این جایگاه، لازم است محیط متناسب با آن ایجاد شود. آرامش حاصل از محیط اجتماعی خاص مسجد موجب می‌شود، عوامل غفلت کاهش یابد و افراد بتوانند در اوقاتی که در آن حاضرند، آگاهی و هوشیاری خود را نسبت به ذات الهی و درک محضر او حفظ کنند.

۳) معرفت‌افزایی و آگاهی‌بخشی

منظور از معرفت‌افزایی، افزایش دانسته‌های انسان در هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و معرفت‌شناسی و به عبارت دیگر، ایجاد شناخت بیشتر نسبت به عرصه‌های گوناگون خلقت و ابعاد مختلف حیات از طریق منابع معرفتی است. دیدگاه انسان‌ها در مورد واقعیت هستی، وجود یا عدم وجود موجودات مجرد، ساختهای وجودی انسان، وجود و عدم روح، بقاء پس از مرگ و رابطه حیات اخروی با حیات دنیوی نمونه‌هایی از شناخته‌های مورد نیاز انسان برای مدیریت خود و ارتباط با دیگران است. منظور از آگاهی‌بخشی نیز، افزایش آگاهیها و اطلاعاتی است که شاید تحت هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و معرفت‌شناسی قرار نمی‌گیرد، اما همواره انسان برای بهبود زندگی به آن‌ها نیازمند است. انسان برای ارتقای مادی و معنوی خود همواره نیازمند توسعه معرفت و افزایش آگاهیها است تا فعالیتهای خود را در حالت بهینه قرار دهد؛ از این

۸۳. رک: مجموعه ورام، ج ۲، ص ۶۱.

۸۴. اعراف، ۳۱.

۸۵. رک: مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۳۷۲.

۸۶. المصنف، ج ۳، ص ۱۵۴. همچنین رک: سنن ابن ماجه، ج ۱،

ص ۲۴۵.

رو یکی از اهداف مهم برخی محیط‌های اجتماعی مانند مدرسه و دانشگاه، معرفت‌افزایی و آگاهی‌بخشی است و بیشتر در قالب تعلیم و تعلم و علم‌آموزی صورت می‌گیرد.

تعلیم و تعلم و علم‌آموزی، به طور قطع در قلمرو کارکردهای مسجد قرار دارد.^{۸۷} مسجد برای قشرهای گوناگون و همه مسلمانان در هر سطحی از آگاهی و معرفت که باشند، آورده‌های شناختی دارد. از پیامبر اکرم (ص) نقل شده است: «هر کس به مسجد من درآید، تنها به این خاطر که خیری را بیاموزد یا به دیگران یاد دهد، همچون مجاهد در راه خدا است و هر که به قصد دیگری بیاید، همانند کسی است که به کالای شخص دیگری چشم دوخته است».^{۸۸} در روایت دیگری آمده است: «هرگونه نشستنی در مسجد بیهوده است، مگر این که برای سه کار باشد: تلاوت قرآن، خدا را یاد کردن و یا دانش اندوختن».^{۸۹} در این روایت بر سه کارکرد تأکید شده و حتی بهره اهل مسجد از مسجد، منحصر بر آن سه شده است. بدیهی است که دانش اندوختن به طور کامل در راستای معرفت‌افزایی و آگاهی‌بخشی قرار دارد. تلاوت قرآن نیز، همان‌طور که در ادامه می‌آید، ذیل معرفت‌افزایی و آگاهی‌بخشی قرار می‌گیرد. خدا را یاد کردن هم محصول تازه‌سازی معرفت و افزایش هوشیاری انسان به داده‌های معرفتی است، به این ترتیب، غلبه معرفت‌افزایی و آگاهی‌بخشی در این سه‌گانه روشن است.

در احادیث، برای کسی که به مسجد رفت و آمد دارد، چند دست‌آورد ذکر شده است که حداقل به یکی از آن‌ها دست می‌یابد. موضوع چند عنوان از این دستاوردها آگاهی‌بخشی و معرفت‌افزایی است. از امیرالمؤمنین (ع) و ائمه دیگر (ع) نقل شده است که «هر

که به مسجد رفت و آمد کند، به یکی از هشت چیز دست خواهد یافت: ... از جمله دانشی لطیف و نغز؛ یا نشانه‌ای محکم، یا سخنی که او را به هدایت رهنمون شود؛ یا کلامی که از هلاکت برهاند».^{۹۰} علم و دانش، نشانه‌های محکم، سخن هدایت‌بخش و کلام بازدارنده از بدیها، هریک بخشی از معرفت مطلوب برای هر انسان باایمان را تشکیل می‌دهد. در بعضی روایات به اولویت دانش‌افزایی بر سایر کارکردهای مسجد اشاره شده است. روایت شده است که روزی پیامبر (ص) وارد مسجد شد و دو گروه از مردم را دید؛ یک گروه قرآن و دعا می‌خواندند و گروهی در حال آموزش بودند. پیامبر (ص) فرمودند: «هر دو گروه عمل خیر انجام می‌دهند؛ اما آن حضرت، حلقه تعلیم و تعلم را انتخاب کردند و با آنان نشستند».^{۹۱} گفتگوهای علمی یکی از فعالیت‌هایی است که در راستای آگاهی‌بخشی و معرفت‌افزایی قرار دارد و همان‌طور که گذشت، در روایاتی که درباره مسجد وجود دارد به آن اشاره شده است. باید اضافه کرد، گفتگوی علمی در مسجد، منحصر به علوم دینی و مسائل اسلامی نیست. ابن عباس نقل می‌کند که «پیامبر (ص) وارد مسجد شدند و در حالی که ما در مسجد، حلقه حلقه نشسته بودیم، فرمودند: به چه کاری مشغولید؟ گفتیم: در خورشید و چگونگی طلوع و غروب آن می‌اندیشیم. فرمودند: آفرین بر شما...».^{۹۲}

الف) ارتقای جایگاه اجتماعی دانشمندان

آگاهی‌بخشی و معرفت‌افزایی در محیط اجتماعی مسجد، موجب تقویت جایگاه افرادی می‌شود که توانایی ارائه آگاهیها و معارف مورد نظر را در آن محیط داشته باشند. به عبارت بهتر، تعلیم و تعلم و علم‌آموزی در خانه خدا، موجب ارتقای جایگاه اجتماعی فرهیختگان و دانشمندان، به‌عنوان ارائه‌دهندگان اصلی علم و آگاهی می‌شود. مسجد

۸۷. مسجد در آئینه تقلین، ص ۱۰۱.

۸۸. سنن ابن ماجه، ج ۱، ص ۸۲. همچنین رک: منیة المرید، ص ۱۰۶؛ بحار الأنوار، ج ۱، ص ۱۸۵.

۸۹. الوافی، ج ۲۶، ص ۱۹۵.

۹۰. رک: من لایحضره الفقیه، ج ۱، ص ۲۳۷.

۹۱. رک: بحار الأنوار، ج ۱، ص ۲۰۶.

۹۲. العظمة، ج ۴، ص ۱۴۹۰؛ بحار الأنوار، ج ۵۷، ص ۳۴۸.

یک محیط اجتماعی است و نقش مؤثری در تقویت جایگاه اجتماعی افراد دارد. محیط مسجد ابتدا بر درون جامعه مسجدی اثر می‌گذارد و پس از تقویت یک جایگاه اجتماعی در محیط خود، می‌تواند بر تقویت آن جایگاه در کل جامعه، مؤثر واقع شود. ویژگی محیط اجتماعی خانه خدا، به عنوان مکانی مقدس، موجب می‌شود، بیش از سایر عرصه‌های اجتماعی مؤثر واقع شود. این به معنای آن است که ارتقای جایگاه اجتماعی عالم در مسجد به طور مضاعفی در کل جامعه اسلامی اثرگذار است و به طور تصاعدی به افزایش دانش‌اندوزی، آگاهی‌بخشی و معرفت‌افزایی در میان اهل مسجد و سایرین می‌انجامد.

در روایات نیز، ارتباط مسجد، قرآن، علم و عالم، یک ارتباط وثیق و هم‌افزا است، به طوری که بی‌استفاده ماندن این نعمتهای ارزشمند الهی، در کنار هم مورد نکوهش قرار گرفته‌اند: «ثَلَاثَةٌ يَشْكُونَ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ مَسْجِدَ خَرَابٍ لَا يُصَلِّي فِيهِ أَهْلُهُ وَ عَالَمٍ بَيْنَ جُهَالٍ وَ مُضْحَفٍ مُعَلَّقٌ قَدْ وَقَعَ عَلَيْهِ الْعُبَارُ لَا يُقْرَأُ فِيهِ»؛^{۹۳} «سه چیزند که به خدای متعال شکایت می‌برند: مسجد خرابی که مردمش در آن نماز نمی‌گزارند، و فرد دانا در میان نادانان، و قرآنی که رها شده، غبارگرفته و تلاوت نمی‌شود». برای اساس باهم‌افزایی دو کارکرد کلان «ایجاد محیط اجتماعی برتر» و «آگاهی‌بخشی و معرفت‌افزایی» در مسجد، تقویت مضاعف جایگاه اجتماعی فرهیختگان و دانشمندان حاصل می‌شود. این تقویت مضاعف جایگاه اجتماعی دانشمندان، عامل مهمی در افزایش گرایش اهل مسجد و عموم مسلمانان به دانش‌اندوزی و معرفت‌افزایی و ایجاد فضای علمی و معرفتی در مساجد است و علم و عالم را از جایگاه و ارزش اجتماعی بیشتر برخوردار می‌کند.

ب) تلاوت قرآن و قرآن‌آموزی

۹۳. الکافی، ج ۲، ص ۶۱۳.

تلاوت قرآن، قرآن‌آموزی، تدبیر در آیات و به طور کلی انس و ارتباط معرفتی با قرآن را نیز باید در راستای کارکرد کلان آگاهی‌بخشی و معرفت‌افزایی مسجد دانست. قرآن، بالاترین منبع معرفتی است و اگر تلاوت قرآن با تدبیر همراه شود، آمیزه‌ای از دانش، نشانه‌های هدایت و راه و رسم کسب فضایل و رفع رذایل را به مخاطب خود ارائه می‌دهد. قرآن از نظر معرفتی، همان چیزی را ارائه می‌دهد که در مسجد، انتظار آن می‌رود. اهمیت انس با قرآن و معرفت‌اندوزی از آن در مسجد، به اندازه‌ای است که در روایاتی، کارکرد اصلی مساجد، بهره‌مندی از قرآن دانسته شده است. از رسول گرامی اسلام (ص) نقل شده که «مسجد تنها برای قرآن بنا شده است»؛^{۹۴} یا این که فرموده‌اند: «کسی که قرآن را دوست دارد، پس باید مساجد را دوست داشته باشد».^{۹۵} در حدیثی، «قرائت قرآن پس از ذکر الهی و نماز، کارکرد اصلی مسجد معرفی شده است».^{۹۶} تأکید بر «تشکیل جلسه و قرائت گروهی قرآن»^{۹۷} و فراگیری قرآن در مسجد^{۹۸} بخش دیگری از آموزه‌های حدیثی درباره مسجد است. به طور خلاصه، کارکرد «آگاهی‌بخشی و معرفت‌افزایی»، با توجه به صبغه مذهبی مسجد، موجب شکل‌گیری کارکرد محوری تلاوت قرآن و قرآن‌آموزی در مسجد می‌شود و این مورد تأیید و تأکید روایات است.

نتیجه‌گیری

۱. برای نهاد اجتماعی مسجد، کارکردهایی در سه حوزه «کارکردهای کلان»، «کارکردهای محوری» و «کارکردهای وابسته» قابل تعریف است. این سه حوزه کارکردی، در قالب یک رابطه هم‌افزایی با

۹۴. تهذیب الأحکام، ج ۳، ص ۲۵۹.

۹۵. مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۳۵۵.

۹۶. صحیح مسلم، ج ۳، ص ۲۳۷.

۹۷. همان، ج ۴، ص ۲۰۷۴.

۹۸. سنن ابی داود، ج ۲، ص ۷۱؛ صحیح مسلم، ج ۱، ص ۵۵۲.

یکدیگر در تعامل هستند. مهم‌ترین حوزه کارکردی مسجد، کارکردهای کلان آن است که در قالب سه کارکرد زیر قابل طرح است.

۲. جایگاه ویژه و اهمیت مسجد در آیات و روایات، حاکی از برتری این محیط اجتماعی نسبت به دیگر محیط‌های اجتماعی است و «ایجاد یک محیط اجتماعی برتر» که در دسترس همگان قرار دارد، یکی از کارکردهای کلان مسجد است. از دیدگاه آیات و روایات، محیط امن، آرام، مطبوع و عاری از آلودگیهای مادی و معنوی، همراه با مشارکت حداکثری اقدار مختلف و برخوردار از یک هم‌گرایی قاعده‌مند و پایدار، مسجد را برتر از سایر محیط‌های اجتماعی قرار می‌دهد.

۳. «غفلت‌زدایی و افزایش یاد الهی»، کارکردی کلان و صریح‌ترین کارکرد مسجد از دیدگاه آیات و

روایات است. بر همین اساس، مساجد با این هدف در جامعه اسلامی قرار داده شده است که پیوسته ذکر و یاد الهی زنده شود و هوشیاری آحاد جامعه را نسبت به محوریت خدای متعال در همه ابعاد زندگی حفظ کنند.

۴. «معرفت‌افزایی و آگاهی‌بخشی»، سومین کارکرد کلان مسجد است که از آیات و روایات استنباط می‌شود.

۵. سه کارکرد کلان فوق، می‌تواند در سیاست‌گذاری و مدیریت مساجد، مورد استفاده قرار گیرد و با ساماندهی فعالیتها در مسجد، به ارتقای بهره‌وری و هماهنگی مساجد کمک کند. همچنین با مبنا قرارگرفتن آن در اسناد ملی به همکاری و هم‌افزایی سایر نهادهای اجتماعی با مسجد، یاری رساند.

کتابنامه

- قرآن کریم.
- الاتقان فی علوم القرآن، عبدالرحمن بن ابی‌بکر سیوطی، قاهره، الیهیئة المصریة العامة للکتاب، ۱۳۹۴ق.
- الإستبصار فیما اختلف من الأخبار، محمد بن حسن طوسی، تهران، دارالکتب الإسلامیة، ۱۳۹۰ق.
- الأمالی، محمد بن حسن طوسی، قم، دارالثقافة، ۱۴۱۴ق.
- بحار الأنوار، محمدباقر بن محمدتقی مجلسی، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ق.
- بررسی کارکردهای سیاسی - اجتماعی مساجد زنجان، سیده زهرا خلیلی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه زنجان، ۱۳۹۹ش.
- تاریخ المدینة المنورة، عمر بن شبه نمیری بصری، بیروت، دارالتراث، ۱۴۱۰ق.
- تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة، محمد بن حسن حرعاملی، قم، مؤسسه آل‌البتیت (ع)
- لإحیاء التراث، ۱۴۰۹ق.
- تهذیب الأحکام، محمد بن حسن طوسی، تهران، دارالکتب الإسلامیة، ۱۴۰۷ق.
- ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، محمد بن علی ابن‌بابویه، تهران، مکتبه الصدوق، ۱۴۰۲ق.
- جامع الأخبار أو معارج الیقین فی أصول الدین، محمد بن محمد شعیری، قم، مؤسسه آل‌البتیت (ع)، ۱۴۱۴ق.
- جایگاه و کارکرد مسجد به عنوان مهم‌ترین الگوی نهاد دینی بر پایه آیات و روایات، محمد علی‌مردانی، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه قرآن و حدیث، ۱۳۹۷ش.
- جایگاه و کارکردهای حقوقی مسجد در نظام حقوقی و اجتماعی ایران، رقیه شجاعی، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد صفادشت، ۱۳۹۷ش.
- حدیث مسجد، سید رضا شاکری و دیگران،

- تهران، ستاد عالی کانونهای فرهنگی هنری مساجد، ۱۳۸۱ش.
- حلیة الأولیاء و طبقات الأصفیاء، احمد بن عبدالله ابونعیم اصفهانی، بیروت، دارالکتب العربی، ۱۳۸۷ق.
- الخصال، محمد بن علی ابن بابویه، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۴ق.
- دعائم الإسلام و ذکر الحلال و الحرام و القضايا و الأحکام، نعمان بن محمد تمیمی مغربی، قاهره، دارالمعارف، ۱۳۸۹ق.
- «درآمدی بر صورتبندی جایگاه مساجد در سیاست‌های جمهوری اسلامی ایران بر پایه تطورات کارکردی مساجد در گذر تاریخ»، محسن لب‌خندق و سید محمد هاشمیان، مجله اسلام و مطالعات اجتماعی، شماره ۱، ۱۳۹۲ش.
- سنن ابن ماجه، محمد بن یزید ابن ماجه قزوینی، بیروت، دارالحديث، ۱۳۹۵ق.
- سنن ابی داود، سلیمان بن اشعث ابوداود سجستانی، بیروت، دار احیاء السنة النبویة، بی تا.
- سنن الترمذی، محمد بن عیسی ترمذی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا.
- السنن الکبری، احمد بن حسین بیهقی، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۴ق.
- صحیح ابن حبان، محمد ابن حبان، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۴۱۴ق.
- صحیح ابن خزیمه، محمد بن اسحاق ابن خزیمه، بیروت، المکتب الإسلامی، ۱۴۱۲ق.
- صحیح مسلم، مسلم بن حجاج نیشابوری، قاهره، دارالحديث، ۱۴۱۲ق.
- «طراحی مدل مطلوب کارکرد و مدیریت مساجد به عنوان یک سازمان داوطلبانه مذهبی»، حسن عابدی جعفری و دیگران، مجله دانشکده علوم انسانی، شماره ۶۰، ۱۳۸۸ش.
- العروة الوثقی، سید محمدکاظم طباطبایی یزدی، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ق.
- العظمة، عبدالله بن محمد اصفهانی، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۴ق.
- علل الشرائع، محمد بن علی ابن بابویه، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۸ق.
- عوالی اللآلی العزیزیه فی الأحادیث الدینیة، محمد بن علی ابن ابی جمهور احسائی، قم، مؤسسه سیدالشهداء(ع)، ۱۴۰۸ق.
- الفردوس بمأثور الخطاب، شیرویه بن شهردار دیلمی همدانی، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۶ق.
- فروغ مسجد ۵ (مجموعه مقالات چهارمین همایش بین‌المللی هفته جهانی گرامیداشت مساجد)، مرکز رسیدگی به امور مساجد، قم، مؤسسه فرهنگ تفلین، ۱۳۸۶ش.
- فرهنگ‌نامه مسجد، محمد محمدی ری شهری، تهران، دارالحديث، ۱۳۹۵ش.
- «کارکرد اجتماعی مسجد در ایران عصر آل بویه»، حسین مفتخری و دیگران، مجله تحقیقات تاریخ اجتماعی، شماره ۷، ۱۳۹۳ش.
- کارکردهای سیاسی اجتماعی مسجد در دوره قاجار، فرهاد دشتکی‌نیا، رساله دکتری، دانشگاه پیام نور، ۱۳۹۲ش.
- کارکردهای نهاد مسجد در تحکیم خانواده، عادل آبوغبیش، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، جامعه المصطفی العالمیه، ۱۳۹۸ش.
- کارکرد مساجد، مجید سامی و دیگران، تهران، رسانش، ۱۳۸۴ش.
- کنز العمال، علی بن حسام‌الدین متقی هندی، بیروت، مکتبه التراث الإسلامی، ۱۳۹۷ق.
- الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، تهران، دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ق.
- «معناشناسی واژه ذکر در قرآن کریم»، سهراب مروتی و سارا ساکی، مجله آموزه‌های قرآنی، شماره ۱۷، ۱۳۹۲ش.
- مجموعه ورام، ورام بن ابی فراس، قم، مکتبه فقیه،

۱۴۱۰ق.

- المحاسن، احمد بن محمد برقی، قم، المجمع العالمی
لأهل البيت(ع)، ۱۴۱۳ق.

- المساجد فی الاسلام، محمد طه ولی، بیروت،
دارالعلم للملایین، ۱۴۰۹ق.

- مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، حسین بن
محمد تقی نوری، قم، مؤسسه آل البيت(ع) لإحياء
التراث، ۱۴۰۷ق.

- مسجد در آئینه ثقلین، عبدالهادی مسعودی، قم، دفتر
مطالعات مرکز رسیدگی به امور مساجد، ۱۳۹۶ش.

- مسند ابن حنبل، احمد بن محمد ابن حنبل، بیروت،
دارالفکر، ۱۴۱۴ق.

- المصنف، عبدالرزاق بن همام صنعانی، بیروت،
المجلس العلمی، بی تا.

- المعجم الأوسط، سلیمان بن احمد طبرانی، قاهره،
دارالحرمین، ۱۴۱۵ق.

- المعجم الكبير، سلیمان بن احمد طبرانی، بیروت،
دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۴ق.

- معجم مقاییس اللغة، احمد ابن فارس، بیروت،

دارالفکر، ۱۳۹۹ق.

- المفردات فی غریب القرآن، حسین بن محمد راغب
اصفهانى، دمشق، دارالقلم؛ بیروت، الدار الشامیة،
۱۴۱۲ق.

- المقنع، محمد بن علی ابن بابویه، قم، مؤسسه امام
هادی(ع)، ۱۴۱۵ق.

- مکارم الأخلاق، حسن بن فضل طبرسی، قم، دفتر
انتشارات اسلامی، ۱۴۱۴ق.

- من لا یحضره الفقیه، محمد بن علی ابن بابویه، قم،
دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۳ق.

- منیة المرید، زین الدین بن علی شهید ثانی، قم، مکتب
الاعلام الإسلامی، ۱۴۰۹ق.

- المیزان فی تفسیر القرآن، سید محمد حسین طباطبائی،
قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ق.

- الوافی، محمد محسن بن شاه مرتضی فیض کاشانی،
اصفهان، کتابخانه امام امیر المؤمنین علی(ع)، ۱۴۰۶ق.

- Sociology: The core, Vander Zanden,
James wilfrid, New York, Singapore:
McGraw - hill inc., 1996.

